

Rendhagyó filozófiaóra IV.

Az alábbiakban folytatom gimnáziumoknak szánt filozófiatankönyvem ismertetését. Az előző részek az Iskolakultúra 1995. 20–21., 1996. 1.

és 1996. 8. számaiban jelentek meg. Olvasóim szíves figyelmébe ajánlom az idealizmus című szakasz végén írottakat, melyben a materializmus

és Idealizmus viszonyának sokak számára talán újszerű megközelítése található. Legjobb tudomásom szerint a kérdéskör ilyen jellegű tárgyalása a magyar nyelvű szakirodalomban nem található.

Hedonizmus

Az irányzat elnevezése a görög *hédoné* szóból származik, melynek jelentése élvezet, öröm, gyönyör. Megalapítója és fő képviselője *Arisztipposz* (kb. i. e. 435–355), az észak-afrikai Küréné városából származó filozófus. Őt magát és követőit ezért olykor kürénieknek is szokták nevezni. Egyes filozófiatörténészek szerint a hedonizmus tanítását nem az irányzat alapítója, hanem a vele azonos nevű unokája foglalta rendszerbe.

A hedonizmus hívei szerint legfőbb érték a gyönyör, még ha az rosszból ered is (hasonlítsuk össze ezt a cinizmusról tanultakkal). A helyes élvezethez azonban benső szabadság és belátás is szükséges, szerintük ugyanis ez akadályozza meg azt, hogy az ember a gyönyör rabszolgája legyen (vö. a kábítószer-függőség problémájával).

A hedonista ismeretelmélet tagadja a tárgyak megismerhetőségét és ismereteink egyetlen forrásának az észleletet tekinti. A hedonisták szerint az élvezet és a fájdalom mozgás és ezért pozitív észlelet, a fájdalom hiánya azonban nem vált ki ilyet, így ezt nem tekintik észleletnek. Ugyanígy a múlt és a jövő sem váltanak ki mozgást, ezért az igazi filozófus nem érez megbánást a múlt miatt és nem fáradozik a jövő érdekében. Mivel tudásának alapját csak a közvetlen észleletek képezik, az irigységet és a babonát is elutasítja. A helyes életvitel titka a körülmények ésszerű befolyásolásában rejlik, célja pedig az örömszerzés. Az irányzatot alapító *Arisztipposzról* az a hír járta, hogy egyedül ő képes rongyokba öltözve is megjátszani a világot.

Felfogásukhoz híven a küréniek távol tartották magukat a közéleti gondoktól és kötelességektől. A kürénei hedonista filozófiai iskola egyik további képviselője, *Theodórosz* némileg továbbfejlesztette elődei tanítását. Szerinte az örömet a bölcsesség hozza létre, mely így bár maga érzéki, ám mégiscsak a szellem állapota. Ez a felfogás közeledést jelentett a cinizmus tanításához.

A kürénei hedonista filozófiai iskola a hozzá sok tekintetben hasonló *epikureizmus* (l. ott) megjelenése előtt felbomlott, tanításuk azonban sok más irányzatba beépült. Így például némely filozófiatörténészek az empirista *Locke* (l. ott) nézetei között hedonista vonásokat vélnek felfedezni. Ezt a felfogásukat az alábbi Locke idézetre alapozzák: „Jónak azt nevezzük, ami képes élvezetet okozni vagy növelni, illetve képes fájdalmat csillapítani bennünk.”

Hegelianizmus

Elnevezését *Georg Wilhelm Friedrich Hegel* (1770–1831) német filozófus után kapta, akinek követőit hegelianusokként szokták emlegetni.

Mindenekelőtt ismerkedjünk meg az irányzat névadója életének főbb állomásaival. Hegel Stuttgartban született, ahol apja magas állású tisztviselő volt. A fiatal Hegel hamarosan a stuttgarti gimnázium egyik büszkesége lett, mivel minden tanévben díjakat nyert. Felsőfokú tanulmányait Tübingenben végezte, ahol barátságot kötött *Hölderl*nel és *Schelling*gel (l. az *idealizmus* című szakaszban a róla szóló részt). Diplomájának megszerzése után néhány évig házitanítóskodott, majd Schellinggel együtt Kritikai Filozófiai Folyóirat címmel lapot alapított. Hamarosan a jénai egyetem magántanára, majd a nürnbergi gimnázium igazgatója, egyben filozófiatanára lett.

1811-ben feleségül veszi egy gazdag patrícius család húszéves lányát; 1816-ban a heidelbergi, később a berlini egyetem is meghívja tanárának. Előadásai hamarosan a társadalmi és szellemi élet központjává válnak, és a hivatalos elismerés sem sokáig várat magára. Előbb a berlini egyetem rektorává választják, majd Poroszország hivatalos filozófusa lesz. Sikereiben gazdag életének a kolera vetett véget.

Hegel gondolkodását jól megvilágítja a filozófia céljáról vallott felfogása, ami szerint semmi más, mint „az ésszerű kutatása”. Ez egyúttal „a jelenvalónak és valóságosnak” a megragadását is jelenti az „érvényesnek tekintett alapelv szellemében”. Filozófiájának egyik alappilléret éppen ezért az alábbi megállapítása képezi: „...ami ésszerű, az valóságos és ami valóságos, az ésszerű.” Mindezek alapján tehát szerinte „a jelenvaló és valóságos”, azaz a társadalmi és kulturális élet minden megnyilvánulása (jog, erkölcs, vallás, tudomány, művészet) ésszerű, ami csak úgy lehetséges, ha ezek egy egységes alapelvből származnak. Ezt az alapelvet Hegel különböző írásaiban hol „szellem”, hol „eszme”, olykor pedig „Világsszellem” névvel illeti, de ezekben a megjelölésekben nem nehéz a különböző vallások isten-fogalmának egyes elemeit felismerni. Másképpen fogalmazva tehát a Hegel által elfogadott egységes alapelv az, hogy a világ isteni eredetű, ezért felépítése (pl. a természeti törvények) és minden megnyilvánulása is ésszerű.

A fentiekből két dolgot is ki lehet olvasni. Egyrészt azt, hogy Hegel bölcelete nem áll távol a *panteizmustól* (l. a *Jegyzeteket*), másrészt az is kiderül az imént ismertetett nézetekből, hogy a gondolkodó elképzelhetőnek tart más „egységes alapelvet” is, például a materializmust. Ő maga azonban nem az utóbbit fogadja el, hanem az istenhit mellett foglal állást (l. még a *relativizmus* című szakaszt is). Követői között azonban szép számmal akadnak materialisták is.

Hegel bölceletében fontos szerepet játszik történelemfilozófiája. Szerinte a történelmet úgy kell tekintenünk, mint az abszolút szellem öntudatra jutási folyamatának szerves részét; a valóság alapja ugyanis nem az egyén, még csak nem is a társadalom, hanem az „eszme”. Ez „bocsátja ki magából” a természetet, majd ebből kiemelkedik a szellem, vagyis az egyéni és társadalmi tudat, más szóval a közgondolkodás. Végül e fejlődési folyamat során „az eszme felismeri magát a világban” (önmagára reflektálódik) és ezáltal öntudatra jut. Mindez természetesen csak metafora, ezért nem szó szerint értendő.

Filozófiájának további fontos részét képezi az a felismerése, hogy a polaritás (l. a *Jegyzeteket*) elve mindenütt megtalálható a világban. A bölceletben ez például természet és szellem vagy egyén és közösség szembenállásában nyilvánul meg, lényegét pedig szerinte az ellentét (ellentmondás) képezi. Ezért Hegel filozófiájában a fent ismertetetteken kívül az ellentét fogalma is fontos szerepet játszik.

Ez utóbbin, vagyis az ellentét (ellentmondáson) alapuló megismerési folyamatnak Hegel későbbi követői, az ún. hegelianusok szerint három fontos állomása van:

- a tézis,
- az antitézis
- és végül a szintézis.

A tézis (=tétel, kijelentés) és az antitézis (ellentétel, ellentétes kijelentés) látszólagos ellentmondását az irányzat hívei szerint a szintézis oldja fel, mely egyúttal a tézist és az antitézist is magába olvasztja és egységgé kovácsolja.

Szokás a fenti három állomást még Hegel-féle triadikus vagy hármas ritmusnak is nevezni, bár maga Hegel nem használta sem ezt, sem a tézis–antitézis–szintézis megjelölést; mindkettő követőitől származik. A felismerés jelentőségét azonban mindez semmivel sem csökkenti.

Példa a hegeli hármas ritmusra:

Tézis: A víz homogén (egységes) anyag, szobahőmérsékleten folyékony. A tüzet eloltja.

Antitézis: A víz hidrogénből és oxigénből áll, szobahőmérsékleten mindkettő gáz. A hidrogén gyúlékony, az oxigén pedig táplálja az égést.

Szintézis: Hidrogén és oxigén megfelelő arányú keverékéből (durranógáz) hő vagy fény hatására víz képződik.

A példán láthatjuk, hogy az antitézis a tézissel homlokegyenest ellenkező tulajdonságokat sorol fel: a folyékony, egységesnek látszó víz két, tőle és egymástól is lényegesen különböző tulajdonságú gázból áll. Ez alaposan ellentmond a tézisben megfogalmazott tapasztalatnak. A fizika későbbi fejlődése azonban fellebbentette a fátylat ezekről a titokzatos és ellentmondásokkal teli tényekről. Kiderült, hogy a hidrogén és az oxigén gáz elektromosan semleges (kétatomos) molekulái a kémiai reakció következtében átrendeződnek és emiatt elektromos töltéssel rendelkező részecskékké (kisebbik, mintegy tízmilliomod részük oxónium-, és hidroxidionokká, a többi pedig dipólusmomentummal rendelkező vízmolekulákká, vö. a pH fogalmával) alakulnak át. A közöttük fellépő elektromos vonzás és taszítás miatt megváltoznak az összetevők tulajdonságai és a gázok elegyéből folyadék (víz) lesz.

Hegel a fent ismertetett megismerési módszert a történelemre is alkalmazhatónak vélte. Szerinte például a feudális társadalom (tézis) ellentéte a polgári társadalom (antitézis), ezek szembenállásának eredménye az alkotmányos monarchia (szintézis), amely mindkettőt magában foglalja.

A fentieket úgy is szokták mondani, hogy az antitézis a tézis tagadása, a szintézis pedig az antitézisé. Láthatjuk, hogy a szintézis, vagyis a tézis kétszeri tagadása nem azonos a kiindulással, vagyis a tézissel.

A már Bacon által is bírált (l. az *empirizmus* című szakaszt) arisztotelészi logikában ez nem így van. Itt a kétszeresen tagadott állítás azonos az eredetivel. Ebben a mondatban például: „Az újszülött fiú”, a „fiú” szó tagadása „nem fiú”, azaz leány. Kettős tagadása pedig: az újszülött nem leány (nem nemfiú), azaz fiú.

Az arisztotelészi logikában a kettős tagadásnak az eredetivel való azonossága (nem nem $A = A$) axióma (l. a megfelelő címszót a *Jegyzetekben*). Vagyis Arisztotelésznél csak két lehetőség van: egy állítás vagy igaz, vagy hamis, harmadik eset nincs („*tertium non datur*”). Ezt az eleve elfogadott alapelvet, azaz axiómát az arisztotelészi logikában a „kizárt harmadik elvének” (*principium exclusi tertii*) nevezik. Amint láttuk, a hegeli hármas ritmusra épülő és ezért az arisztotelészitől lényegesen különböző (egyes gondolkodók által dialektikusnak nevezett) logika ezt az alapelvet nem fogadja el. Ezért itt az Arisztotelész által kizárt harmadik eset is előfordulhat.

A hegeliánusok szerint ugyanis a kizárt harmadik elve nem mindenütt igaz. Például nem mondhatjuk azt, hogy ami nem fehér, az fekete, mert lehet még piros, sárga, kék vagy zöld is. A hegeliánusok meggyőződése szerint a fent ismertetett logika figyelembe veszi ezt a sokféleséget, egyes (főleg marxista) követői pedig a hármas ritmust a tagadás tagadásának törvényeként is szokták emlegetni. Ez a törvény tehát nem fogadja el a kizárt harmadik elvét.

Példa a kizárt harmadik elvének hiányosságára:

Az osztályfőnök így szól a diákokhoz: „Holnap jó idő esetén kirándulni megyünk. Gyülekezés 8 óraker a Batthyány téri metrójárat előtt. Rossz idő esetén rendes tanítás.”

Kérdés, hogy változó idő előrejelzésénél („Eleinte záporosó és zivatar, később felszokozó felhőzet és több óras napsütés, a gyenge, változó irányú szél időnként viharossá fokozódik”) lesz-e kirándulás vagy sem? Hová menjen a tanuló, ha nem akar igazolatlan órát: az iskolába vagy a metróhoz?

Ebből a példából kiviláglik, hogy a „kizárt harmadik” elve nem minden esetben alkalmas a valóságos viszonyok leírására. A jó idő ellentéte (tagadása) az arisztotelészi logikában a rossz idő, az utóbbi pedig ismét a jó idő, a harmadikat (változó idő) kizártuk, ami félreértést okozott.

(Természetesen nem szabad azt hinnünk, hogy Arisztotelész logikája nem számolt a fenti példabeli sokféleséggel és ezért képtelen annak figyelembe vételére. Erre itt is megvan a lehetőség, igaz, némi bonyodalom árán.)

---

*Feuerbach azt tanácsolja
a Hegelt olvasóknak,
hogy „cseréljék meg az alanyt
és az állítmányt”. Egyes bírálói szerint
ebben ő maga jár elől jó példával: a fent
közölt gondolatmenetét ugyanis némelyek
Hegel dialektikája fejtetőre állításának
vélik. Élete egy későbbi szakaszában
azután Feuerbach még jobban
eltávolodott Hegeltől, így egyes kutatói
csak munkásságának korai
szakaszában tekintik őt hegelianusnak.*

Egyes, főleg régebbi marxista gondolkodók az arisztotelészi logikát formálisnak nevezték az általuk dialektikusnak nevezett hegelitől való megkülönböztetés céljából.

Hegel egyike volt a legnagyobb hatású filozófusoknak; az egzisztencializmustól a marxizmusig számos bölcséleti irányzat támaszkodik tanítására. Magát a hegelianus irányzatot azonban a marxisták az idealista világnézetek közé sorolják (l. a *Világnézetek osztályozása* című fejezetet).

Főbb munkái: *A szellem fenomenológiája* (Phänomenologie des Geistes, 1870); *A logika tudománya* (Wissenschaft der Logik, 1812–1826); *A jog filozófiájának alapvonalai* (Grundlinien der Philosophie des Rechts, 1821); *A filozófiai tudományok enciklopédiája* (Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grund-

risse, 1817).

Hegel követői több csoportot alkotnak, melyek között vallásos és ateista felfogásúak egyaránt megtalálhatók. A vallásos csoport legismertebb képviselője *Benedetto Croce* olasz, míg az ateista irányzaté *Ludwig Feuerbach* német gondolkodó.

Croce (1866–1902) *Mussolini* hatalomra jutása előtt Olaszország művelődésügyi minisztere volt, a fasizmus alatt azonban már semmiféle közéleti szerepet sem vállalt.

Croce *A szellem filozófiájának* nevezte rendszerét, mivel szerinte a szellem az egyetlen valóság, minden egyéb a tudat konstrukciója csupán. A szellem azonban (sok más filozófiai irányzattól eltérően) Croce bölcséletében nem valami tapasztalaton túli transzcendencia (l. a *Jegyzeteket*), hanem maga a világ.

Fontosabb művei: *A szellem filozófiája* (Filosofia dello Spirito); *Esztétika dióhéjban* (Estetico in nuce).

A hegelianizmus ateista (materialista) ágának legismertebb képviselője *Ludwig Feuerbach* (1804–1872) német filozófus, akinek bölcséletében az „érvényesnek tekintett alapelv” (l. a Hegelről tanultakat) Hegeltől eltérően a materializmus. Ezért azután műveinek nagy részét a valláskritika teszi ki. Feuerbach ezt a vallás átértelmezésével próbálta meg-

valósítani: szerinte a vallás nem más, mint az emberiségre vonatkozó igazságok „kivetítése”. Isten tökéletességének vallásos tanítását például „az egyetemes emberi lényeg” felismeréséből származtatja oly módon, hogy ezt szerinte az ember abszolút szellemnek gondolja el. Másképpen fogalmazva ez azt jelenti, hogy Feuerbach szerint az ember tárgyi jelleggel ruházta fel a gondolkodásában szereplő absztrakciókat: úgy tesz, mintha azok a gondolkodáson kívül valóságosan is léteznének. (Például a „tökéletesség” absztrakciójának megszemélyesítője szerinte a mindenben tökéletes isten, e fogalomban tehát vágyainkat fogalmaztuk meg.)

Feuerbach azt tanácsolja a Hegelt olvasóknak, hogy „cseréljék meg az alanyt és az állítmányt”. Egyes bírálói szerint ebben ő maga jár elől jó példával: a fent közölt gondolatmenetét ugyanis némelyek Hegel dialektikája fejtetőre állításának vélik. Élete egy későbbi szakaszában azután Feuerbach még jobban eltávolodott Hegeltől, így egyes kutatói csak munkásságának korai szakaszában tekintik őt hegelianusnak.

Legismertebb műve: *A kereszténység lényege* (Das Wesen des Christentums, 1841).

Hegel követőit egyesek különböző elnevezésekkel illetik. Így szokás beszélni ifjúhegelianusokról (ide sorolják például Feuerbach korai munkásságát), neohegelianusokról (Croce), továbbá óhegelianusokról és centristákról is.

Végül megemlíjtük, hogy néhány filozófiatörténész Hegelt több más gondolkodóval együtt az ún. „német idealizmus” képviselői közé sorolja.

Hilozozmus

Ógörög irányzat, mely a természet „átlelkésültségét” hirdeti. Tanítása szerint minden természeti tárgy érzékelőképességgel rendelkezik, azaz „lelke van” és ezért „él” (hile=anyag, zoé=élet). Az irányzatot miletoszi *Thalész* (i. e. 624–547) görög gondolkodó, matematikus (vö. *Thalész-tétel*) és csillagász alapította, aki állítólag úgy vélte, hogy „minden dolog istennel van tele”. Szerinte például a mágneskő, amely látszólag élettelen, mégis képes arra, hogy mozgást ébresszen, ezért aztán valójában eleven.

A hilozozisták egy eleven ősananyagot tételeztek fel, amely szerintük „mindent áthat”. E fel fogás hívei közé tartozott *Giordano Bruno* (1548–1600) olasz filozófus is, aki szerint (Thalész nyomán) ez az ősananyag maga isten. E nézeteiből egyesek eretnokséget (*panteizmust*, l. a *Jegyzeteket*) véltek kiolvasni, amely egyike volt az ellene felhozott vádaknak. Végül is az inkvizíció máglyára küldte a neves reneszánsz gondolkodót.

A hilozozizmus nyomaival olykor ma is találkozhatunk. Például kisgyermekeknek szokták mondani nevelői céllal: „Ne tépd levelét, mert az fáj a fának.”

Historizmus, historicizmus

A historizmus hívei úgy tartják, hogy nem szabad lebecsülnünk egy korszak teljesítményeit egy másik korszak teljesítményeihez képest; mindent a maga mércéjével kell mérnünk. Például a műholdas telekommunikáció birtokában levő mai embernek nem szabad megmosolyognia a régi korok hírközlési rendszerét, amely a hegytetőkön felállított őrszemek tűz-, illetve füstjelzésein alapult. Hasonlóképpen helytelenítik a historizmus hívei a „sötét középkor” megbélyegzést is, és úgy vélik, hogy a történelem eseményei csak a *hermeneutika* (l. a *Jegyzeteket*) segítségével érthetők meg.

A historizmus azt tanítja, hogy a történelem az emberi lét döntő tényezője, mely áthatja egész életünket és valamilyen „cél” felé halad. Hegelnél „az abszolút szellem öntudatra jutása”, *Marxnál* és *Engelsnél* pedig a kommunista társadalom megvalósulása (ahol minden ember egyenlő, mindenki képességei szerint dolgozik és szükségletei szerint részeseedik a közösen megtermelt javakból) az elérendő cél.

A fentiek miatt a historizmus hívei sürgetik a történelmi távlatokban való gondolkodást,

és előszeretettel hangoztatják a latin közmondást: a történelem az élet tanítómestere („Historia est magistra vitae”). Nagyrésztük (a marxisták kivételével) elfogadják a kiemelkedő egyéniségek történelemformáló szerepét hirdető tanítást is.

Egyesek a marxizmust is a historizmushoz, illetve a következőkben ismertetendő historizmusához sorolják, bár a marxisták sem a kiemelkedő egyéniségek történelemformáló szerepét, sem a hermeneutikai módszert nem fogadják el.

Az irányzat fő képviselői *Vico* (l. a *körforgás-elméletet* a *Jegyzetekben*), Hegel, *Dilthey*, *Mc Luhan* és *Spengler*, akiknek nézeteivel korábban már megismerkedtünk; hívei közé tartozik még *Johann Gottfried Herder* (1744–1803) német költő és filozófus is, aki elméletet dolgozott ki a társadalom és a történelem fejlődésére. Ebből többek között azt a következtetést is levonta, hogy hazánk napjai meg vannak számlálva. *Vörösmarty Mihály* erre reagálva írta a *Szózatban* az alábbi sort: „S a sírt, hol nemzet süllyed el...”

Karl R. Popper (1902–1993) osztrák filozófus *A historicizmus nyomorúsága* című könyvében bírálja a historizmust és vele együtt minden olyan felfogást is, amely azt tanítja, hogy a szellemtudományoknak és ezeken belül a történelemnek saját, külön törvényei vannak, melyek alapvetően különböznek a természettudományokétól. (E nézetek egyik fő képviselője Dilthey, l. a róla szóló részt az *Életfilozófia* című szakaszban). Az ilyen irányzatokat Popper „historicizmus”-nak nevezi, híveit, kiváltképpen pedig Platónt, Hegelt és Marxot, „hamis próféták”-nak minősíti. Mivel a történelemben „nem lehet kísérletezni”, azért szerinte különböző elméleteiket a historicizmus hívei nem tudják igazolni, tehát szerinte felállítani sem érdemes ilyeneket. Értelmetlen dolog például azon spekulálni, hogy mi lett volna akkor, ha nem *Wellington*, hanem *Napóleon* győz Waterloónál.

Popper szerint a történelemfilozófusok egyedi megfigyelésekből, indukció útján (l. az *empirizmus* című szakaszt) jutottak el elméleteikhez, a fent kifejtettek miatt azonban ezeket nem lehet sem igazolni, sem cáfolni. Ezért az indukció módszerének a történelemben semmi keresnivalója sincs, a történettudomány egyetlen feladata pedig szerinte az, hogy tényeket tárjon fel és ismertessen. Fentiek miatt Popper elveti a történelmi események előrejelezhetőségének felfogását is, és tagadja, hogy a történelem valamilyen (akár jó, akár rossz) irányban halad.

Ez a hétköznapi nyelvére lefordítva többek között azt is jelenti, hogy a historicizmus bírálója nem hisznek az emberiség új aranykorának eljövetelében, amikor nem lesz sem éhínség, sem háború, a bőség kosarából mindenki egyaránt vehet és megvalósul a francia forradalom mindhárom jelszava (Szabadság, Egyenlőség, Testvériség), illetve *Schiller* álma, melyet *Örömdájában* így fogalmazott meg: „Alle Menschen werden Brüder”, vagyis az emberek egymás testvéreivé válnak. De abban sem hisznek a historicizmus bírálója, hogy az emberiségre sötét jövő vár, például olyan, mint amelyet *Madách* vetít elénk *Az ember tragédiája* eszkimó-jelenetében.

Holizmus

Az elnevezés a görög holosz (=egész) szóból származik, amit *Jan Christian Smuts* (1870–1950) dél-afrikai tábornok, politikus és filozófus használt első ízben az irányzat megjelölésére.

A holizmus gyökerei *Arisztotelészig* nyúlnak vissza, de ide szokták sorolni *Aquinói Szent Tamás*, Leibniz, Hegel és még néhány más gondolkodó egyes filozófiai nézeteit is. Az irányzat lényege azon a felismerésen alapul, hogy az egész több, mint részeinek összessége. Például egy szétszedett kerékpáron nem lehet biciklizni. Ha használni akarjuk járművünket, előbb össze kell raknunk, mert hiába van meg minden alkatrésze, az így még nem üzemképes. Összeszereléséhez azonban bizonyos ismeretekre van szükségünk.

A holizmus szöges ellentétben áll az ún. atomizmussal (l. a *Jegyzeteket*).

Smuts szerint csak az egésszek – élők vagy élettelenek – valóságosak, míg ezek részei

mindössze absztrakciók csupán (l. az *absztrakt* címszót a *Jegyzetekben*). Ezért hát a világ egészekből épül fel, melyek hierarchikus (l. a *Jegyzeteket*) rendet alkotnak. Mivel az „egész” magasabb rendű a „rész”-nél, a nemzet is több, mint tagjainak összessége.

Smuts a hírhedt fajüldöző politikát folytató és emiatt később ENSZ-szankciókkal is sújtott Dél-afrikai Uniónak két ízben is a miniszterelnöke volt, filozófiáját ezért némelyek az apartheid ideológiájának tekintik. Ezt a nézetet azonban nem osztja minden gondolkodó.

Idealizmus

A hétköznapi életben fennkölt gondolkodásmódot jelent; a filozófusok egy csoportja – főleg a dialektikus materializmus hívei – (l. a *materializmus* címszót) a világnézetek, a többiek ellenben a bölcséleti irányzatok közé sorolják az idealizmust.

Az idealizmus elnevezésű bölcséleti irányzatot a különböző gondolkodók különbözőképpen értelmezik. Első képviselője, Platón (i. e. 427–347) görög filozófus szerint az idealizmus hívei az elgondolt létezőt, vagyis az eszmét (görögül noumenon, latinul idea, utóbiból származik az irányzat elnevezése is) tekintik a voltaképpeni valóságnak, míg az érzékelt létezők (aiszthéton) mindössze ezen eszme megnyilvánulásának (phainomenon, vö. a *Fenomenalizmus, fenomenológia* című szakaszban foglaltakkal) tartják csupán. (Platón többi nézeteivel a *Platonizmus* című szakaszban foglalkozunk részletesen.)

Az idealizmus egyik jóval későbbi korban élt nevezetes képviselője, *Johann Gottlieb Fichte* (1762–1814) német filozófus az idealizmus Platón által adott, fent ismertetett meghatározásához még azt is hozzáteszi, hogy szerinte az Én (szubjektum) alkotja meg a Világot, vagyis mindazt, mi Nem-Én. Ez azonban már egy további irányzat az idealizmuson belül, melyet némelyek (főleg a marxisták, de olykor mások is) szubjektív idealizmusnak neveznek. A „szubjektív idealizmus” kérdésére ebben a szakaszban még visszatérünk.

Mielőtt Fichte további nézeteivel megismerkednénk, tekintsük át röviden életének főbb állomásait. A bölcselő szegény szülők gyermekeként egy Rammenau nevű német helységben látta meg a napvilágot. Egy báró azonban felfedezte tehetségét és taníttatta a kisfiút. Beíratta a Pforta-beli ún. „fejedelmi” iskolába, majd annak elvégzése után Jénába és Lipcsébe küldte, hogy ott teológiai tanulmányokat folytasson. Ennek befejezése után rövid ideig házitanítóskodott, majd feleségül vette *Klopstock* német költő unokahúgát.

Minden kinyilatkoztatás bírálata című írásának kéziratával felkeresi Kantot, aki jóindulatúan fogadja és elősegíti a munka kinyomtatását. Ez az írása szakkörökben nagy érdeklődést kelt, így Fichte egy csapásra híres ember lesz. Goethe javaslatára pedig a jénai egyetem tanárának hívja meg a filozófust.

Később azonban *A vallás fogalmának meghatározásáról* című írása miatt ateizmussal vádolják, és Jénában nemkívánatos személlyé válik. Ekkor Berlinbe költözik, ahol az ot-tani egyetem tárt karokkal fogadja a gondolkodót.

Amikor Berlint megszállják a franciák, Fichte *Beszédek a német néphez* címen hazafias írásokat tesz közzé, amelyek nagy hatással vannak a korabeli közvéleményre. 1813-ban a filozófiaprofesszor felfüggeszti egyetemi előadásait, beáll a népfelkelők közé, és részt vesz gyakorlataikon. 1814-ben feleségét sebesült katonák ápolása közben tifuszfertőzés éri, ami férjére is áterjed és a bölcselő a betegségben meghal.

Fichte a világot szellemi tevékenységünk termékének tekinti: „...mindaz, ami van, csak annyiban van, amennyiben az énben van, az énen kívül pedig nincs semmi” – írja *Válogatott filozófiai írások* című művében.

Nézeteit egyesek a szubjektív idealizmushoz (részletezését l. e. szakaszban később), mások – mint például *Halasy-Nagy József* – a racionalizmushoz (l. ott) sorolják. Ez utóbbiak véleményüket a gondolkodónak arra a kijelentésére alapozzák, mely szerint a tények nem lehetnek döntő jelentőségűek ott, ahol igazságról van szó: ha nem egyeznek meg a gondolatokkal, az „annál rosszabb a tényeknek” („Umso schlimmer für die Tatsachen”).

Ez az első pillantásra meghökkentő kijelentés például a következőképpen értelmezhető: ha egy derékszögű háromszög oldalait megmérve azt tapasztaljuk, hogy befogóinak négyzetösszege nem adja ki az átfogó négyzetét, akkor „ez a tények hibája”, alighanem rosszul mértünk, ezért lettek hibásak az eredmények, azaz a „tények”. A Pitagorasz-tétel érvényességéhez ugyanis nem férhet kétség, levezetése alapján igazságát biztosra kell vennünk.

Etikai nézeteit Fichte a lelkiismeret fogalmára alapozza. Szerinte cselekedeteink önmagunk értékelését vagy megvetését idézik elő; Fichte mindezt lelkiismeretünknek tulajdonítja.

E fogalomra épül vallásfilozófiája is. Szerinte az egyház olyan egyének szövetsége, akik az erkölcsi meggyőződések ösztönzése és erősítése végett társulnak.

Fichte szerint az államnak korlátoznia kell az egyének szabadságát a többi ember szabadsága érdekében. Az állam azonban erre csak akkor képes, ha minden ember számára azonos jogokat biztosít, gondoskodik alattvalói gazdasági önállóságáról, személyes biztonságáról és magántulajdonának védelméről.

Fontosabb munkái: *Tudománytan* (1794); *A természetjog alapja a tudománytan elvei szerint* (1796); *Az erkölcsstan rendszere* (1798); *Beszédek a német néphez* (1808).

Az idealizmus egy további ismert képviselője *Friedrich Wilhelm Joseph Schelling*

(1775–1854) német filozófus, aki a Stuttgart melletti Leonbergben született. Teológiát és filozófiát tanul Tübingenben, ahol barátságot köt Hegellel és Hölderlinnel. Rövid házitanítószkodás után a jénai egyetemen Fichte utóda lesz.

Ez az első pillantásra meghökkentő kijelentés például a következőképpen értelmezhető: ha egy derékszögű háromszög oldalait megmérve azt tapasztaljuk, hogy befogóinak négyzetösszege nem adja ki az átfogó négyzetét, akkor „ez a tények hibája”, alighanem rosszul mértünk, ezért lettek hibásak az eredmények, azaz a „tények”. A Pitagorasz-tétel érvényességéhez ugyanis nem férhet kétség, levezetése alapján igazságát biztosra kell vennünk.

Néhány év múlva azonban, akárcsak elődje, ő is távozni kényszerül Jénából és Würzburgban, Münchenben, majd Erlangenben lesz filozófiaprofesszor; 1834-ben a Magyar, később a Porosz Tudományos Akadémia is tagjává választja.

1841-ben *IV. Frigyes Vilmos* porosz király meghívja Berlinbe, Hegel egykori, betöltetlen katedrájára, hogy ott „a hegeli panteizmus” ellen harcoljon. E feladatának azonban Schelling nem tudott, de talán nem is nagyon akart megfelelni, hiszen ő maga is a Hegeléhez hasonló elveket vallott. Ezért aztán

rövidesen visszavonult, később hazáját is elhagyta és egy svájci üdülőhelyen halt meg.

Schelling elveti a *dualizmus* (l. ott) tanítását, helyette (akárcsak Hegel) a *polarításra* (l. a *Jegyzeteket*) alapozva a szubjektum és az objektum (l. a *Jegyzeteket*), lét és ismeret, természet és szellem egységét hirdeti. Ez utóbbi nézetével – akárcsak Hegel – ő is közel került a *panteizmus* (l. a *Jegyzeteket*) eszméjéhez. A világ lényege szerinte ugyanis a Világszellem (Weltseele), amely Természetté alakul, majd az emberen át ismét visszatér önmagába.

A szubjektum és objektum azonosságának tőle származó tanítása a 20. század második felében az elméleti fizikában kapott nem lebecsülendő szerepet (l. a *határozatlanság re-láció* címszót a *Jegyzetekben*).

A természettudományok a 18. század elejére kiváltak a filozófiából és önálló életre keltek. A két diszciplína így megbomlott egységét Schelling az általa létrehívott és természetfilozófiának (Philosophie der Natur) keresztelt új tudományág segítségével kívánta helyreállítani (l. a *természetfilozófia* címszót a *Jegyzetekben*). Ehhez felhasználta azt a tételét, mely szerint „a Természet meg nem értett intelligencia” és így „azonos azzal, amit mi tudatként ismerünk meg önmagunkban”.

Így tehát Schelling a világ megismerhetőségének híve volt, ámde az értelemre épülő tu-

dományos megismeréssel szemben az érzelmi alapokon nyugvó művészi megismerést részesítette előnyben, akárcsak Goethe (l. az *Életfilozófia* című szakaszban a *Spenglerről* tanulmányt). Szerinte ugyanis „a Világ isteni műalkotás”, így a lét is csak művészi úton, *intuíción* (l. a *Jegyzeteket*) segítségével ragadható meg.

Fontosabb munkái: *A transzcendentális idealizmus rendszere* (System der transzcendentalen Idealismus, 1800); *Eszmék a természet filozófiájáról* (Ideen zu einer Philosophie der Natur, 1897); *A Világszellemről*. Elméleti fizikai hipotézis az egyetemes organizmus magyarázatára (Von der Weltseele, eine Hypothese der höheren Physik zur Erklärung des allgemeinen Organismus, 1898); *Filozófiai vizsgálatok az emberi szabadság lényegéről* (Philosophische Untersuchungen über das Wesen der menschlichen Freiheit, 1809).

Egyes gondolkodók (elsősorban a *dialektikus materializmus* hívei, l. a *materializmus* címszót) az idealizmust

- objektív és
- szubjektív

idealizmusra osztják.

Az objektív idealistákhoz a marxisták, vagy más szóval a dialektikus materializmus hívei azokat a gondolkodókat sorolják, akik elismerik a tudatunktól (l. a „tudat” szó marxista, illetve dialektikus materialista értelmezését a *Jegyzet*ekben) független objektív külvilág létezését; szerintük ide tartozik például a fent ismertetett Schelling.

A szubjektív idealista filozófusok közé pedig azokat sorolják (elsősorban) a marxisták, akik azt tanítják, hogy külvilág csak a mi (szubjektív) tudatunkban létezik, vagyis az emberi észleletek mögött nincs anyagi valóság. (Ide tartozik szerintük például Fichte, vagy az *empirizmus* című szakaszban tárgyalt Berkeley).

A fenti osztályozást nem minden gondolkodó fogadja el; némelyek például azért nem, mert szerintük a helyzet jóval bonyolultabb ennél. Ezért ők sokkal több csoportra osztják fel az idealizmust és más elnevezéseket is használnak.

Így például vannak, akik az objektív idealizmust realizmusnak nevezik és ezt az idealizmussal ellentétes irányzatnak tekintik. A realizmus szónak azonban egy másik jelentése is van, ami nem azonos a most ismertetettel. (Az utóbbival a *skolasztika* című szakaszban, az ún. nominalizmus–realizmus vita kapcsán fogunk megismerkedni.)

Egyes nem marxista gondolkodók a szubjektív idealizmust még további csoportokra bontják. Így ezen belül megkülönböztetnek még

- empirikus,
- transzcendentális,
- kritikai és
- metafizikai

idealizmust.

E további felosztás hívei az empirikus idealisták közé például az *empirizmus* című szakaszban taglalt Berkeley-t sorolják, míg a transzcendentális idealizmus csoportjába szerintük többek között Husserl (l. a *fenomenalizmus, fenomenológia* című szakaszt), valamint az e szakaszban ismertetett Schelling filozófiája tartozik.

A kritikai idealista nézeteket e felosztás hívei szerint a később tárgyalandó Kant és követői, a metafizikai idealista irányzatot pedig a már ismertetett Hegel nézetei képviselik.

Az idealizmus fenti, eltérő osztályozásai miatt könnyen előfordulhat, hogy ugyanaz a filozófus más és más csoportba kerül a szerint, hogy ki végezte a besorolást.

Hegel, Fichte, Schelling és a később ismertetendő Kant német filozófus kortársak voltak, tanításuk is sok hasonlóságot mutat. Egyes filozófiatörténészek ezért négyüket az ún. „német idealizmus” képviselői közé sorolják.

Eddigi filozófiai tanulmányaink során az idealizmus elnevezésű bölcséleti irányzatnak

két különböző meghatározásával is találkozunk. Az első Platón görög, a második pedig Fichte német gondolkodótól származik. A dialektikus materialista, más néven: marxista filozófusok egyiket sem fogadják el, szerintük ugyanis (amint azt már e szakasz elején is említettük) az idealizmus a materializmussal együtt nem egyszerűen a bölceleti irányzatok egyike, hanem több annál: világnézet. Ezért azután szerintük egészen más definíciót is igényel (l. *A világnézetek osztályozása* című fejezetet). Mivel továbbá tanításuk értelmében mindössze ez a két (az idealizmus és a materializmus) egymást kizáró világnézet létezik, ezért szerintük minden filozófiai irányzat vagy az idealista, vagy a materialista világnézetek közé tartozik. Az utóbbi csoportba szerintük azok a bölceleti irányzatok tartoznak, amelyek elfogadják a materializmus általuk felállított alábbi axiómáját (l. a *Jegyzeteket*): „A lét elsődleges, a tudat másodlagos” (vagy másképpen fogalmazva: „a lét határozza meg a tudatot”).

Hétköznapi nyelvre lefordítva ez az axióma azt mondja ki, hogy a Világ, vagyis „mindaz, ami van” a marxizmus, más szóval: a dialektikus materializmus hívei szerint semmi más, mint anyag, vagy „annak a terméke”. Tehát a gondolkodás is (vagy más szóhasználat: a szellem, vagy a tudat, l. a megfelelő címszavakat a *Jegyzetekben*) az anyagból jött létre fejlődés útján. Egész röviden és végletesen leegyszerűsítve, azt is mondhatjuk, hogy a dialektikus materializmus vagy marxizmus fenti axiómája egyenértékű az ateizmussal, mivel tagadja a világot létrehozó Teremtő, azaz Isten létezését.

A fentiek alapján az agnoszticizmust (l. az ilyen című szakaszt) elvileg akár az idealista, akár a materialista világnézetek közé is besorolhatnánk, a marxista gondolkodók szerint azonban ez nem más, mint „szégyenlős materializmus”.

Mindehhez azonban hozzá kell tenni, hogy a marxisták által idealistának nevezett irányzatok híveinek legtöbbje nem fogadja el ezt a minősítést. Így például a neopozitívizmus egyik válfaját, az ún. machizmust (alapítója *Ernst Mach*, bővebben l. *A világnézetek osztályozása* című fejezetben, valamint az *empirikriticismus* című szakaszban) idealistának nevezik a marxisták, ám sem maga az irányzat alapítója, sem követői nem tekintik idealistáknak magukat.

A materializmus fenti axiómáját tehát nem szabad megfordítani. Nem mondhatjuk azt, hogy „az idealisták a tudat elsődlegességét és a lét (vagy szellem) másodlagosságát hirdetik”, mert ez nem így van. Ezt az állítást már csak azért sem lehet elfogadni, mert a lét és a tudat megjelölést az idealista gondolkodók legtöbbje egyáltalán nem, vagy nem a marxisták által meghatározott értelemben használja.

Így például az egzisztencialista Heidegger szándékosan kerüli a „tudat” szó használatát. *Teilhard* szerint a tudatról nem, csak a tudatformákról lehet beszélni (l. a *Jegyzetekben* a *tudat* címszót), míg *Lonergan* úgy véli, hogy a lét fogalmát nem lehet meghatározni (l. a *Jegyzetekben* a *lét* címszót). A marxisták mindhárom fenti filozófust idealistának minősítik, ám rögtön látható, hogy a lét és a tudat szó értelmezése tekintetében a fenti három gondolkodó felfogása jelentősen eltér a marxistákétól.

Sok vallásos filozófus ugyanakkor azt tartja, hogy a „lét mindaz, ami van”. Csakhogy ők ebbe Istent is beleértik, így hát számukra a lét elsődlegességének vagy másodlagosságának problémája értelmetlen, olyasféle kérdés, mint az, hogy mi volt előbb, a tyúk vagy a tojás?

Így nyilvánvaló, hogy az említett, marxisták által idealistának kikiáltott gondolkodók általában nem hirdethetik sem a tudat elsődlegességét, sem a lét másodlagosságát. Elvértve akadhatnak ugyan ilyenek az önmagukat idealistának valló filozófusok között is, többségük (elsősorban a 20. századiak) azonban elutasítják ezt a tanítást. Ezért aztán legjobb a materializmus meghatározását a magukat materialistának, az idealizmusét pedig a magukat idealistának valló gondolkodókra bízni.

Instrumentalizmus

Az irányzat a *pragmatizmus* (l. ott) egyik válfaja; fő képviselője *John Dewey* (1859–1952)

amerikai filozófus. Az instrumentalizmus hívei azt hirdetik, hogy a fogalmak és törvények csupán a gyakorlati élet céljait szolgáló eszközök (instrumentumok). Szerintük igaz az, ami hasznos. Ugyanezt hirdetik a fent említett pragmatizmus hívei is, így a két irányzatot elég nehéz megkülönböztetni egymástól.

Intuicionizmus

Az irányzat követői a megismerés fő forrásának az intuíciót (l. a *Jegyzeteket*) tekintik. Legjelentősebb képviselőjük *Henri Louis Bergson* (1859–1941) francia filozófus, a Sorbonne népszerű professzora, akit 1928-ban Nobel-díjjal tüntettek ki.

Bergson szerint az intuíció „bizonyos fajta szellemi szimpátia, melynek segítségével valamely objektum belsejébe visszük magunkat, hogy azonosuljunk azzal, ami benne egyetlen és következőképpen kifejezhetetlen” (l. az *objektum* címszót a *Jegyzetekben*).

Mivel „egy objektum belsejébe vinni magunkat” nem egykönnyen megoldható feladat (főleg, ha az objektum tömör), az intuíció fenti körülírása nem szó szerint értendő. Ezért a fenti idézet sem definíció, hanem metafora, (l. a *Jegyzeteket*), amivel Bergson csupán érzékelteti, de nem határozza meg az intuíció lényegét.

Bergson ismeretelméletében éles különbséget tesz a külvilágról való fogalmi tudásunk és belső tudásunk jellege között. Szerinte a külvilágot tudományosan tanulmányozó értelem módszerére az elemzés és az osztályozás a jellemző, míg ezzel éles ellentétben áll a belső tudást létrehozó „öntudatunk” eljárás módja. Az elemzés céljaira ugyanis elszigetelhető, egymással külső kapcsolatban levő objektumokból állónak kell tekintenünk a világot, melyet így mintegy „feldarabolunk”. Az osztályozás pedig azt követeli meg, hogy ezeket az objektumokat ugyanilyen fajták megismételhető eseteiként kezeljük. Ennél az eljárásnál az idő nem játszik lényeges szerepet.

Ezzel éles ellentétben áll „öntudatunk” (e szót Bergson a hétköznapiétől eltérő értelemben használja, erre utal az idézőjel is). Itt nem elkülönült állapotok sorozatában gondolkodunk, hanem múltunkból fakadó belső élményeinket egy homályosan elképzelt jövővé formáljuk: az előbbivel ellentétben itt az időnek döntő szerepe van.

A fentiekben szereplő öntudat megjelölés értelme lényegesen különbözik a főleg marxista gondolkodók által használt tudat (l. a *Jegyzeteket*) szó jelentésétől; az előbbin ugyanis Bergson azt az entitást (l. a *Jegyzeteket*) érti, ami „belső tudásunkat létrehozza”.

A könnyebb érthetőség kedvéért itt most egy kis kitérőt teszünk és Bergson fentiekben tárgyalt ismeretelméleti nézeteit egy példával világítjuk meg.

Vörös színűnek érzékeljük azt a fényt, melynek hullámhosszúsága 0,59 és 0,72 mikrométer közé esik. *A Pál utcai fiúk* vörösingesei esetében ennek a ténynek csekély a jelentősége, azonban döntő fontosságúvá válik, ha például színképelemzéssel akarjuk megállapítani valamely anyag összetételét. Ekkor hevítés vagy elektromos gerjesztés útján fénykibocsátásra készítjük a kérdéses anyagot és megmérjük a keletkezett fény hullámhosszát. Ha ez a fenti két számérték közé esik (azaz vörös), akkor sorra vesszük mindazokat az anyagokat, amelyek emissziós spektruma a fenti hullámhossztartományba esik (ilyen például a neongáz). Ebben az esetben – tehát a tudományos elemzésnél – célravezető volt a feldarabolás és osztályozás módszerének alkalmazása, mivel a fenti kísérleteket (fénykibocsátás előidézése, hullámhosszmérés) bármikor megismételhetjük.

Más a helyzet a belső tudással; itt a „világ feldarabolásával” és az ennek alapján végzett „osztályozással” nem sokra megyünk. Egy regényíró alakjait, például *Molnár Ferenc* vörösingeseit belső tudásunk segítségével jelentjük meg öntudatunkban, azaz mintegy „lelki szemeinkkel látjuk őket”. Ezt az teszi lehetővé, hogy (többek között ingeik színét is) múltbeli élményeink (pipacs, alkonypír, vér látványa stb.) és nem a vörös fény hullámhossza alapján gondoljuk el.

Bergson filozófiájának egy további fontos tétele szerint a biológiai evolúciót (l. a *Jegy-*

zeteket) valamely alapvető „életlendület” (élan vital) hozza létre. Az életlendületnek számtalan tulajdonsága van: mindenekelőtt megmaradási tétel érvényes rá, mint az anyagra (tömegre) és az energiára. További tulajdonsága, hogy az élő szervezetben „egyik csíranemzedékről a másik csíranemzedékre száll” és olyan variációkat is alkothat, mely új fajokat hoz létre. Az életlendület nincs sem a mi bolygónkhoz, sem a szén vegyületeihez kötve, így élet Bergson szerint más naprendszerekben és más kémiai (pl. szilícium) bázison is létrejöhet (ismeretes, hogy bizonyos körülmények között a szilícium is betöltheti azt a szerepet, amit a Földön a szén játszik a szerves vegyületek képződésében).

Az életlendület nem azonos a *vitalista* (l. a *vitalismus* címszót a *Jegyzetekben*) biológiai elméletben szereplő „életerő”-vel („*vis vitalis*”, l. uo.); Bergson ugyanis nem folyamodik a fizika és kémia ismert törvényein kívül más elvhez. Ehelyett az élővilág egészéről

mondja, hogy az (ellentétben az élettelen természettel) a rendezettség irányába halad, azaz entrópiacsökkenésre (l. az *entrópia* címszót a *Jegyzetekben*) törekszik.

Bergson idevágó nézeteit *Teremtő fejlődés* című könyvében fejtette ki, erre építette filozófiáját Teilhard de Chardin is. Részletes ismertetése ezért az *Életfilozófia* című szakasz Teilharddal foglalkozó részében található.

Bergson különbséget tesz idő és „tartam” (*durée*) között. Az elsőt órával mérjük, mert „térbelivé tettük”, például óramutatók vagy digitális kijelző segítségével. A tartam ezzel szemben „belső idő”, mely a változás tényleges élményével azonos. Ez utóbbival mindannyian találkoztunk már. Kínos élmények esetén „a pillanatok óráknak tűnnek” számunkra, s az idő „ólomlábakon jár”. Ha azonban kellemes élmények részei vagyunk, szinte „repül az idő” (vagy Bergson szerint „a tartam”).

Tekintettel a fizikai és a fent ismertetett intuitív időfogalom közötti lényegbevágó különbségre, 1922 áprilisában egy, a Sorbonne-on megtartott tudományos ülésen Bergson megvitatta álláspontját a később szintén Nobel-díjjal kitüntetett *Albert Einstein* fizikus-

sal (aki maga is írt filozófiai műveket; közülük legismertebb a *Világképem* című könyve). Az időről vallott, meglehetősen különböző felfogásuk azonban ezzel a vitával egy jottányit sem közeledett egymáshoz, mivel mind Einstein, mind Bergson „mondták a magukét”.

Bergson szerint az öntudatot csak intuíció útján ismerhetjük meg, ezért ezt minőségileg és nem mennyiségileg kell elgondolni. Ezzel szemben a fizikai törvényekből fakadó *determinizmus* (l. a *Jegyzeteket*) csak mennyiségileg értelmezhető. Így tehát a csak minőségi jellegű öntudat lényegesen különbözik a csak mennyiségi jellegű fizikai törvényeken nyugvó determinizmustól, ami más szóval azt jelenti, hogy gondolatban túl tudjuk tenni magunkat a természeti törvényekből adódó korlátokon. Bergson úgy véli, hogy ez a szabadság lényege, mely utóbbi tehát szerinte belső világunkból fakad. Mindez összecseng az alábbi verssorokkal:

„Börtönéből szabadult sas lelkem / Ha a rónák végtelenjét látom. / Föltreplők ekkor gondolatban / Túl a földön, felhők közelébe / Mosolyogva néz rám a Dunától / A Tiszáig

---

Bergson ismeretelméletében éles különbséget tesz a külvilágról való fogalmi tudásunk és belső tudásunk jellege között. Szerinte a külvilágot tudományosan tanulmányozó értelem módszerére az elemzés és az osztályozás a jellemző, míg ezzel éles ellentétben áll a belső tudást létrehozó „öntudatunk” eljárás módja. az elemzés céljaira ugyanis elszigetelhető, egymással külső kapcsolatban levő objektumokból állónak kell tekintenünk a világot, melyet így mintegy feldarabolunk.

Az osztályozás pedig azt követeli meg, hogy ezeket az objektumokat ugyanilyen fajták megismételhető eseteiként kezeljük. Ennél az eljárásnál az idő nem játszik lényeges szerepet.

---

nyúló róna képe” (Petőfi Sándor: *Az Alföld*).

A számítástechnika által létrehozott „virtuális valóság” talán ugyanerről a töről fakad.

Bergson filozófiáját némelyek az életfilozófiához, mások az irracionalizmushoz is szokták sorolni.

Főbb művei: *Teremtő fejlődés*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1987; *Tartam és egyvidejűség*. Pantheon, Bp. 1923; *Idő és Szabadság*. Universum, Szeged 1990.

Jegyzetek

axióma: alaptétel, sarkalatos igazság. Az axióma olyan tétel, amelyet bizonyítás nélkül elfogadunk és belőle logikai úton további tételeket hozunk létre. Axióma például az euklideszi geometria alábbi állítása: „Két pont között legrövidebb út az egyenes.” Ehhez azonban hozzá kell tenni, hogy minden axióma csak bizonyos körülmények között igaz. Például a fent említett alaptétel csak a síkon érvényes, gömbfelületen azonban már nem. Itt ugyanis két pont között a gömbi főkör kisebbik íve a legrövidebb út, itt ez az „egyenes”, ami azonban nem azonos a síkbelivel.

atomizmus: az a nézet, mely szerint minden rendszer viselkedése megmagyarázható alapelemeinek tulajdonságaival és viselkedésével. Az atomizmus felfogásának egyik fő képviselője, *Demokritosz* (i. e. 5. század) görög filozófus volt.

Az atomizmus ellentéte a holizmus (l. az ilyen című szakaszt), mely azt tanítja, hogy részeinek pusztá halmaza általában nem azonos magával a rendszerrel, így a rendszer viselkedését sem lehet mindig megmagyarázni csak összetevői alapján. (Vö. a latin közmondással: „Senatores boni viri, senatus autem mala bestia” = a szenátorok jó emberek, de a szenátus egy gonosz fenevad.)

Az atomizmus nem tévesztendő össze az atomelmélettel.

evolúció: a. m. fejlődés. A biológia evolúciós elmélete azt tanítja, hogy a magasabb rendű élőlények az alacsonyabb rendűekből hosszan tartó fejlődés útján jöttek létre és „leszármazási táblájuk” első helyén az egysejtű, végén pedig az ember áll. Ez más szóval azt jelenti, hogy a Föld egész élővilága az egysejtű élőlényekből alakult ki. Ha tehát elfogadjuk azt a vitalizmussal (l. ott) ellentétes, de kísérleti úton mind ez idáig még nem bizonyított állítást, hogy élet (célszerűen valamilyen egysejtű élőlény) bizonyos körülmények között élettelen anyagokból is létrejöhet, akkor nincs szükségünk a katolikus vallásnak arra a régebbi, de ma már elejtett tételére, mely szerint a földi élet és a fajok isteni beavatkozás következtében jöttek létre.

Az evolúciós elméleteknek számos változata van, közülük a legismertebb a *Charles R. Darwin* (1809–1882) angol természettudósról elnevezett darwinizmus.

A vitalizmushoz (l. ott) hasonlóan a darwinizmus is hosszan tartó filozófiai vitákat váltott ki és egyházi, első sorban konzervatív katolikus körök heves ellenzésével találkozott. Napjainkra azonban e viták már elültek és főleg Teilhard (l. az *Életfilozófia* című szakaszban) tevékenységének köszönhetően mind a darwinizmus, mind a többi evolúciós elmélet a katolikus vallásban is polgárjogot nyert.

határozatlansági reláció: az elméleti fizikának az a tétele, mely kimondja, hogy egy részecske (pl. elektron) helyzetét és impulzusát nem lehet egyszerre pontosan meghatározni; a két szóban forgó mennyiség mérési hibáinak szorzata ugyanis egy bizonyos értéknél ($= h/4\pi$, ahol h az ún. Planck-féle állandó) nem lehet kisebb.

Ha ugyanis meg akarjuk mérni a részecske helyét, akkor meg kell világítanunk. A fény fotonja azonban ekkor megfűk a megfigyelt részecskét és ezzel annak eredeti helyzete és impulzusa is megváltozik. Ez más szóval azt jelenti, hogy a megfigyelő szubjektum befolyásolja a megfigyelés objektumát, vagyis ezek nem függetlenek egymástól, hanem egyetlen egységet képeznek. Ez pedig igencsak közel áll Schellingnek a szubjektum és objektum azonosságát hirdető tanításához (l. a róla szóló részt az *idealizmus* című szakaszban).

A határozatlansági relációból némelyek további filozófiai következtetéseket is levonnak. Így például a világ megismerhetőségének korlátait és az *indeterminizmus* (l. a *determinizmus* címszót a *Jegyzetekben*) további bizonyítékait olvassák ki belőle.

A határozatlansági relációt *Werner Heisenberg*, 20. századi német fizikus fedezte fel.

hierarchia: alá- és fölérendeltségi viszony. Hierarchia van például a hadseregekben és a katolikus egyházban; az elnevezés is az utóbbiból származik.

kánon: a. m. zsinórmérték, arany szabály, alapelv.

morál: a. m. erkölcs.

moráلتipológia: a különböző típusú erkölcsi tanítások csoportosítása.

polaritás: valamely (nem feltétlenül fizikai) erő két ellentétes irányú megnyilvánulása. (Például az elektromos vagy a mágneses vonzóerőhöz kapcsolódó elektromos vagy mágneses dipólus, azaz összetartozó északi és déli mágnesség vagy pozitív és negatív elektromos töltés). Goethe szerint a polaritás a természet alapelve, ezért színelméletét (l. a Spenglerrel szóló részt az *Életfilozófia* című szakaszban) is erre alapozta. A polaritás elve a német romantikus irodalomban is megtalálható. (Vö. az „az ellentétek vonzzák egymást” közhelyszerű megállapítással a hétköznapi életben.)

szellem: különböző gondolkodók által különbözőképpen értelmezett fogalom. *Szent Ágoston* (354–430) szerint

a szellem a tudat tartalmának a formája, egységesítő, életető és rendező elve. Hegel (1778–1831) szerint a szellem a valóság önmagára reflektált egésze, az abszolút tudat, a valamilyen tárgyról és az önmagáról való tudás legmagasabb egysége. Végül a *diamat* (= dialektikus materializmus) „tudat” értelemben használja a „szellem” megjelölést, de rendszerint csak Schell, ha az idealizmus – általa elutasított – álláspontját ismerteti.

természetfilozófia: az ontológia Schelling (1775–1854) német filozófus által elnevezett ágának ma már egyre ritkábban használt megjelölése (l. *A filozófia tárgya és felosztása* című fejezetét).

Körülbelül a 16. század végéig a filozófia magában foglalta a természettudományokat is; Newton például főművének – mely többek között a róla elnevezett mozgástörvényeket is tartalmazza – a *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica* (A természetfilozófia matematikai alapelvei) címet adta, ezzel is jelezve, hogy munkája a filozófia köréből meríti tárgyát.

Az ezt követő időszakban azonban a természettudományok önálló életre keltek, s az így kialakult új diszciplínák (fizika, kémia, biológia, csillagászat, geológia stb.) számos új filozófiai problémát vetettek fel.

Ebből adódóan azután igény mutatkozott egy olyan új bölcséleti ág iránt, amely alkalmas a természettudományos kutatások során felmerült filozófiai problémák összefogására és tisztázására. E célt tűzte maga elé a természetfilozófia.

A bölcselternék ez az ága azonban csak látszólag új, mivel akadtak művelői már az ókorban is. Ezek a gondolkodók a természeti törvények számszerű megfogalmazására törekedtek. Közéjük tartozott például a fizikából jól ismert Archimédész („Minden vízbe mártott test a súlyából annyit veszít...”) is, ez az igyekezet azonban ekkor még nem volt általános.

Rendszeressé tétele két középkori gondolkodó: *Roger Bacon* (1210–1292) és *Nicolaus Cusanus* (1401–1464) nevéhez fűződik, akiknek filozófiai munkássága természetkutatói tevékenységgel párosult.

Roger Bacon (aki csak névrakona az *Empirizmus* című szakaszban megismert Francis Baconnak) forradalmi gondolata volt a tudományos kísérletezés, melynek során tükröket, távcsövet és puskaport is készített, ezek azonban a későbbiek során a feledésbe merültek.

Nicolaus Cusanus felismerte a matematika (aritmetika és geometria) szerepét a természettudományos kutatásban, és a mozgás viszonylagosságának elvét hirdette, amivel Einstein relativitáselméletének előhírnökévé vált. Szerinte az Univerzum végtelen, a Föld nem a világ közepe, sőt a világnak egyáltalán nincs is közepe: bolygónk csupán egy csillag a sok közül. Ez utóbbi nézeteivel *Kopernikusznak* és *Keplernek* is előfutára lett, és jelentős hatást gyakorolt a természetfilozófia későbbi fejlődésére.

Roger Bacon és Nicolaus Cusanus természetfilozófiai nézetei döntő befolyást gyakoroltak az európai civilizáció fejlődésére. A természettörvények számszerűsítésének köszönhetően jött létre ugyanis a modern technika, melynek vívmányai (autó, repülőgép, világűr-kutatás, televízió, számítógép) nélkül a mai ember talán már el sem tudja képzelni életét.

A természetfilozófia itt ismertett iránya abból az ontológiai feltevésből indul ki, hogy „a természet könyve a matematika nyelvén íródott”. E felfogást azonban nem minden gondolkodó osztja, legkevésbé maga Schelling, aki Roger Baconnel és Nicolaus Cusanussal szemben a művészi megismerést tartja a természetkutatás egyetlen járható útjának.

Napjainkban a természetfilozófiát többnyire fizikusok művelik; az idevágó munkák közül legismertebb Einstein *Világképem* (Mein Weltbild) című írása. Maga az elnevezés azonban az utóbbi évtizedekben háttérbe szorult és helyét a „természettudományok filozófiai problémái” megjelölés vette át.

vitalizmus: az a nézet, melynek értelmében élet csak élőtlől származhat („Omne vivum ex vivo”). A vitalizmus ezt a tapasztalati tényt az ún. „életerő”-vel (*vis vitalis*) magyarázza.

A vitalizmus ellenzői ezzel szemben úgy vélik, hogy bizonyos körülmények között élet élettelen anyagokból is keletkezhet.

A természettudományok (jelen esetben a biokémia) egyik általánosan elfogadott alapelve értelmében a két nézet közötti vita csak kísérleti úton dönthető el. Ez az alapelv ugyanis azt mondja ki, hogy a természettudományokban egyedül a kísérletnek van bizonyító ereje („Experimentum solum certum”).

A 19. század elejéig a természetkutatók még azt hitték, hogy szerves anyagnak szervesetlenből való keletkezése is csak az élő szervezet közreműködésével történhet. Amikor azonban *Wöhler* német vegyész 1824-ben szervesetlen anyagokból karbamidot állított elő, ez a hiedelem megdőlt, egyszersmind felcsillant annak a reménye, hogy hamarosan sikerülni fog életet is előállítani élettelen anyagokból. Ha ez bekövetkezik, megdőlt a vitalizmus felfogása, addig azonban a fent említett alapelv miatt kénytelen-kelletlen ezt fogadja el a tudomány.

A vitalizmus hívei és ellenfelei között a második világháború utáni ún. „hidegháborús időkben” ádáz küzdelem dúlt, mely egy filozófiai problémából keletkezett. *A II. Vatikáni Zsinat* (1962–1965) előtt ugyanis a katolikus egyház a vitalizmus híve volt, vagyis azt tanította, hogy élet élettelen anyagból csak isteni beavatkozás útján jöhet létre. A vitalizmus ellenfelei (akik a II. Vatikáni Zsinat előtt főleg az ateisták táborából kerültek ki) ezért úgy vélték, hogy az élet mesterséges előállítása megcáfolja majd ezt a vallásos nézetet.

A katolikus egyház a fent említett zsinaton azonban elfogadta Teilhard (l. az *Életfilozófia* című szakaszban a róla szóló részt) korábban általa elítélt nézeteit és ezért ma már nem ragaszkodik többé a vitalista felfogáshoz. Így, ha egyszer majd sikerül laboratóriumban életet előállítani, ennek a vallás szempontjából már semmiféle jelentősége sem lesz.

Kérdések

1. Mi a legfőbb érték
  - a) a cinizmus
  - b) a hedonizmus tanítása szerint?
2. Foglalja össze röviden a hedonizmus ismeretelméletének lényegét!
3. Vonjon párhuzamot a hedonisták és Locke tanítása között!
4. Mi a filozófia célja Hegel szerint?
5. Milyen kapcsolatban van Hegel szerint az ésszerű és a valóságos?
6. Mi a lényege
  - a) Hegel
  - b) Spengler és
  - c) Popper történelemfelfogásának? Hogy nevezi Popper Hegel és Spengler történelemfilozófiáját?
7. Ismertesse a harmadik kizárásának elvét!
8. Mit szokás hármast nevezni? Jellemezze ezeket!
9. Világítsa meg egy példával a hármast lényegét!
10. Miben áll a tagadás tagadásának törvénye?
11. Vonjon párhuzamot Hegel és Arisztotelész logikája között!
  12. Ismertesse
    - a) Croce
    - b) Feuerbach tanításának lényegét!
13. Mit tanít a hillozizmus?
14. Mi a holizmus tanításának lényege?
15. Mit tekintenek
  - a) materialista
  - b) idealista világnézetnek a marxista gondolkodók? Hová sorolják az agnoszticizmust?
16. Elfogadják-e az idealizmus marxista meghatározását az idealista gondolkodók? Indokolja meg a választ!
17. Milyen csoportokat szokás megkülönböztetni az idealizmuson belül? Jellemezze ezeket!
18. Hogyan határozta meg az idealista irányzatot
  - a) Platón
  - b) Fichte?
19. Vonjon párhuzamot
  - a) Mach és
  - b) Fichte filozófiai nézetei között! Van-e olyan csoport az idealizmuson belül, ahová mindkét gondolkodó besorolható? Ha igen, melyik az?
20. Mi a polaritás?
21. Milyen szerepet játszik a polaritás elve Schelling filozófiájában?
22. Mi az instrumentalizmus igazságkritériuma?
23. Mi indokolja az instrumentalizmus elnevezését?
24. Mi az intuíció Bergson szerint?
25. Mi a vitalizmus?
26. Mit nevez Bergson „tartam”-nak (durée)?
27. Mi az öntudat legfőbb jellemzője Bergson szerint?
28. Ismertesse Bergson szabadságfogalmát!
29. Mit nevez Bergson életlendületnek (élan vital) és milyen tulajdonságokkal ruházta fel? (Útbaigazítás: az életlendület meghatározásánál tekintsük mintának az erő fizikából ismert definícióját.)
30. Mivel magyarázza Bergson az élővilág fejlődését?
31. Létrejöhet-e élet más bolygókon is Bergson szerint? Indokolja meg a választ!

Felhasznált irodalom

- BERGSON, H.: *Teremtő fejlődés*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1987.
 SCHELLING, F. W. J.: *A transzcendentális idealizmus rendszere*. Gondolat Kiadó, Bp. 1983.
 továbbá a *Rendhagyó filozófiaóra III*. (Iskolakultúra, 1996. augusztus, 32. old.) irodalomjegyzékében felsorolt valamennyi munka.